

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/344499136>

БРОНЗА ВА ИЛК ТЕМИР ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИНИНГ ГЕОГРАФИЯСИ ВА КАРТОГРАФИЯСИ

Book · November 2019

CITATIONS

0

READS

650

4 authors, including:

[Anatoliy Sagdullaev](#)

National University of Uzbekistan

11 PUBLICATIONS 2 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

[Alisher Shaydullaev](#)

National University of Uzbekistan

3 PUBLICATIONS 0 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

[Jasur Togaev](#)

National University of Uzbekistan

13 PUBLICATIONS 4 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

**БРОНЗА ВА ИЛК ТЕМИР
ДАВРИ ЁДГОРЛИКЛАРИНИНГ
ГЕОГРАФИЯСИ ВА
КАРТОГРАФИЯСИ**

УЎК 94 (3)

КБК 63.3

Б 92

Бронза ва илк темир даври ёдгорликларининг географияси ва картографияси [Матн]: ўқув қўлланма / масъул муҳаррир А.С. Сагдуллаев. – Тошкент: “TURON-IQBOL”, 2019. - 112 б.

Масъул муҳаррир:

А.С.Сагдуллаев – тарих фанлари доктори, академик.

Такризчилар:

Р.Х.Сулаймонов – тарих фанлари доктори;

Ў.М.Мавлонов – тарих фанлари доктори.

Мазкур китобда Марказий Осиёнинг бронза ва илк темир даври ёдгорликларининг географияси ва картографияси айрим масалалари кўриб чиқилган, шунингдек, тарихнинг қадимги босқичларида минтақа ҳудудларини ўзлаштириш жараёнлари, хўжалик-маданий типлар тараққиёти ва миграция муаммолари таҳлил қилинган.

Китоб мутахассислар ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Муаллифлар:

А.С.Сагдуллаев, Ў.И.Абдуллаев, Х.Х.Матякубов,
А.Ш.Шайдуллаев, Ж.Э.Тоғаев

ОТ-Ф1-91 “Марказий Осиёда тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари” номи фундаментал лойиҳа доирасида бажарилди.

ISBN 978-9943-14-627-3

© «TURON-IQBOL», 2019.

КИРИШ

Марказий Осиёда амалга оширилган кенг археологик тадқиқотлар минтақанинг тарихий географияси ҳақидаги тасавурларни ўзгартириб, мавзуга доир турли долзарб масалаларни янги асосларда ўрганишга замин яратди.

Қадимий аҳолининг ҳудудий жойлашиши хусусиятларини аниқлашда археологик материаллар катта аҳамиятга эга, чунки бу борада илк ёзма манбаларда мавжуд ахборот доираси чекланган. Мисол тариқасида, юнон-рим тарихчиларининг асарларида (Гекатей, Геродот, Ктесий, Страбон, Курций Руф ва бошқ.) Ўрта Осиё қабила-элатларининг ҳудудий жойлашиши, тарихий вилоятларнинг чегаралари ҳақида умумий маълумотлар ёритилган. Қадимги форс битикларида минтақа мамлакатлари ва элатлари санаб ўтилган холос. “Авесто”да ҳам маҳаллий мамлакатларнинг фақат номлари ва рўйхати келтирилган. Бронза асри ва янада қадимги даврлар тарихига оид ёзма манбалар топилмаган.

Тарихий картография муаммоси этнос ва ҳудудлар ўзаро муносабатлари билан ҳамшиша боғлиқ бўлган¹. Ёзма манбалар асосида тузилган хариталар, юқорида қайд этиб ўтилган сабабларга кўра, тарихий воқелиқдан йироқ бўлиши табиийдир. Шу сабабли, археологик ва ёзма манбаларни қадимги ҳудудий жойлашувнинг картографиясида ажралмас бирлик сифатида таърифлаш лозим.

Картография жараёнида сифат ва миқдорий жиҳатдан турли кўрсаткичлар ўрганилади, шу жумладан этнографияда ишлаб чиқилган услубий-назарий кўрсатмалар ҳам². Бу борада археология фанига этнологларнинг назарий ва амалий изланишлари натижаларини механик тарзда кўчириб

¹ Козлов В.И. Этнос и территория // СЭ. 1971. № 6. – С. 89-100.

² Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографии // СЭ. 1972. № 2. – С. 3-25.

олиш эмас, балки фанлараро усуллардан фойдаланиш назарда тутилади. Жумладан, палеогеография ва антропоген ландшафтнинг ривожланиши, манбашунослик, тарихий ва этник географияси масалаларига оид тўпланган билимларни ҳисобга олиш муҳимдир.

Фанлараро йўналишларни ривожлантириш ва бойитиш ўз долзарблиги билан ажралиб туради. Масалан, географиянинг йирик бўлимлари – мамлакатшунослик, аҳолининг географияси, тарихий география ва картографияси ҳамда этнографиянинг туташган жойида этник географияси ва картографияси ривож топган¹.

Адабиётларда келтирилган маълумотларга кўра, этнография ва география асосида шаклланган этногеография фанининг вазифалари халқлар (этник бирликларнинг) географик жойлашиши, унинг хусусиятлари ва бошқа халқлар билан ҳудудий ўзаро муносабатлари, ҳудудий жойлашишнинг ўтроқ ва кўчманчи шакллари, ҳудуднинг ўзлаштирилиши даражаси, аҳолининг зичлиги ва бошқа масалаларни ўрганишдан иборатдир².

Мазкур мавзулар билан боғланган ҳолда археология фанида инсон ва атроф-муҳитнинг ўзаро муносабатлари, палеогеография ва антропоген ландшафтнинг тараққиёти омиллари, инсон томонидан қуроллар ва меҳнат объектларини танлаб олиши ҳамда кишининг фаолияти ва турмуш тарзига табиий-географик шароитнинг таъсири каби муаммоларни аниқлаш муҳимдир.

Шунингдек, “хўжалик-маданий типлар”, “тарихий-этнографик” ёки “тарихий-маданий” вилоятлар тушунчаларига эътибор қаратиш лозим.

Энг қадимги даврлардан бошлаб, қабилаларнинг турлича табиий-географик шароитида жойлашганлиги маълум.

¹ Козлов В.И., Покшишевский В.В. Этнография и география // СЭ. 1973. № 1. – С. 3-13; Андрианов Б.В., Брук С.И., Козлов В.И. Этническая география и ее место в системе этнографической и географической наук // Проблемы этнической географии и картографии. – М.: Наука, 1978. – С. 7.

² Андрианов Б.В., Брук С.И., Козлов В.И. Этническая география ... С. 9.

Табиий муҳит жамоа ишлаб чиқариши, моддий ҳамда маънавий маданияти ривожланишининг асоси бўлиб, турли шакллардаги хўжалик-маданиятларни вужудга келтирган эди (термачилар, балиқчилар, овчилар, деҳқонлар ва чорвадорлар маданиятлари). Хўжалик-маданий типларнинг бирлиги яқин табиий-географик муҳит билан боғлиқ бўлган ҳолда, бир хил ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси билан белгиланган¹.

Тарихий-маданий вилоятлар – бу узоқ тарихий давр ичида аҳоли тарихий тақдирининг бирлиги шароитидаги ўзаро муносабатлари натижасида муайян маданий умумийлик шаклланган ҳудудлардир². Тарихий-маданий вилоятларда турлича хўжаликлар етакчи бўлиши мумкин эди (деҳқончилик ва аксинча чорвачилик ёки тоғ-кон ишлаб чиқариш), бироқ этник ва маданий хусусиятлари жиҳатидан аҳоли умумий белгиларга эга бўлган.

Аҳоли ҳудудий жойлашининг археологик жиҳатдан ўрганиш жараёнида ўтроқ, ярим ўтроқ ва кўчманчи турмуш тарзи, ҳудудларнинг ўзлаштирилиши даражаси ва ҳудудий жойлашувнинг хусусиятларини, аҳоли ва географик муҳитнинг ўзаро таъсири каби масалаларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Асосий вазифалардан бири картографияга мўлжалланган манбаларни мукаммал ўрганиш; турлича мазмунга эга материаллардан кенг фойдаланиш; тарихий воқеликка яқин натижалар берувчи картография қондасини танлаб олишдан иборатдир. Археологик тадқиқотларнинг бошланиши илк текшириш ишлари билан боғлиқ бўлиб, бу жараёнда қадимги ёдгорликлар (манзилгоҳлар, уй-қўрғонлар, қалъалар, шаҳар харобалари ва бошқ.) миқдори,

¹ Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-географические области // СЭ. 1955. № 4; Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографии // СЭ. 1972. № 2. – С. 3-25.

² Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Историко-этнографические области (проблемы историко-этнографического районирования) // СЭ. 1975. № 3. – С. 15-25.

воҳа-туманларнинг ўзлаштириш микёси, сунъий суғориш ерлар, ўтмишда ишлов берилган қадимий далалар ва атрофдаги чорва боқиш мақсадида фойдаланилган яйловлар ҳақида маълумотларни йиғиб олиш катта аҳамият касб этади.

Турли давр ҳудудий жойлашишининг чегаралари бири-бирига мос келмаган. Шу боис хронологик жиҳатдан турлича тарихий босқичларга оид хариталарни тузиш – долзарб вазифа. Уларни қиёслаган ҳолда ўрганиб, ҳудудларни ўзлаштириш хусусиятлари, аҳоли истиқомат қилган жойларнинг зичлиги ва ҳудудий жойлашиши чегараларнинг ўзгариши динамикасини аниқлаб, воҳа-туманлар ва тарихий вилоятларнинг ҳудудий чегаралари ҳақида маълумотларни қўлга киритиш мумкин.

Ўрта Осиё археологиясида қадимий ёдгорликларнинг районлаштириш масалалари кўп йиллар мобайнида тадқиқотчиларнинг эътиборини жалб этган¹. Тўпланган материаллардан ёдгорликларни рўйхатга олиш, уларнинг географик ёйилишини аниқлаш, савдо ва маданий алоқалар йўллари бўйлаб жойлашишини қайд этиб ўтиш ҳамда тарихий географиянинг айрим масалаларини ўрганишда фойдаланилган. Бироқ археологик картографияси маълумотларининг хўжалик-маданий типлар, тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммоларини тадқиқ этишда ҳам ўрни ниҳоятда катта.

Палеолит даврида инсон томонидан Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларини ўзлаштириш жараёни бошланган. Мезолит даврида ўзлаштирувчи хўжаликлар билан шуғулланган

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: МГУ, 1948; Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА. № 73. – М. – Л., 1959; Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма // МХЭ. – М., 1968. Вып 8; Масимов И.С. Изучение памятников эпохи бронзы в низовьях Мургаба // СА. 1979. № 1; Ртвеладзе Э.В. Разведочное изучение бактрийских памятников на юге Узбекистана // Древняя Бактрия. – Л.: Наука, 1974; Джуракулов М.Д., Холматов Н.У. Мезолит и неолит Среднего Зеравшана. – Ташкент: Фан, 1991 ва бошқ.

қабилаларнинг маконлари дарё воҳалари ва уларга туташ даштларда, тоғ ва тоғ олди ҳудудларида жойлашган.

Мазкур даврда Шарқий Каспийбўйи қирғоқлари ўзлаштирилади, овчилар ва термачилар Устюрт, Қорақум ва Қизилқум чўлларида пайдо бўлади, уларнинг маконлари Сурхондарё, Жанубий Тожикистон, Зарафшон ва Тошкент воҳаларида, ҳатто Помир ва Тянь-Шаннинг баланд тоғли жойларида тарқалади¹.

Ўрта Осиёнинг кенг ҳудудларини жадал ўзлаштирилиши жараёни одамларнинг хўжалик эҳтиёжларини қониқтириш, озиқ-овқат ва сув манбалари, ҳайвонот ва ўсимлик олами бой ҳудудларни эгаллаб олиш, меҳнат қуроллари яшаш учун тош конларидан фойдаланиш зарурати билан белгиланган. Қабилалар ўртасида иқтисодий алоқалар кенгайиб бориши натижасида алоқа йўллари ривожланган ва янги ҳудудларни ўзлаштириш жараёни тобора ўсиб борган². Овчилар – термачилар жамоаларининг муайян ҳудудда ўтроқлашиб яшаш, яъни бир жойдаги истиқомат муддати атрофдаги ов қилинадиган ҳайвонлар миқдори, истеъмолга яроқли мевалар ва ўсимликларнинг сероблиги билан боғлиқ бўлган. Овчилик мақсадида мезолит даври жамоалари яшаш жойларини ўзгартириб, узоқ масофаларга кўчиб юрганлар, шунингдек, аввал ўзлаштирилган ҳудудларга қайтиб келиш имкониятлари мавжуд бўлган. Мавсумий кўчиб юриш турмуш тарзи овчилар-балиқчилар жамоаларига ҳам хос эди. Бу овчилик, балиқчилик ва термачиликни ривожлантириш зарурияти, аҳоли сони ўсиб бораётган шароитда уруғ-қабил аъзоларининг хўжалик эҳтиёжларини қониқтириш вазифаларидан келиб чиққан.

Мезолит даврида хўжалик-маданий типларнинг ривожини аҳолининг ҳаётида муайян хўжалик шаклининг устунлик

¹ Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – М. –Л.: Наука, 1966. – С. 59-75.

² Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Т.: Akademiya, 2008. – Б. 8-16.

қилиши (термачилик ва овчилик, балиқчилик ва овчилик ёки комплекс тарзда буларнинг барчаси) табиий шароит, қуруқ ва иссиқ, аксинча нисбатан салқин ва нам иқлимга эга вилоятларда яшаш омиллари билан белгиланган. Бироқ бу даврда Ўрта Осиёнинг барча жамоалари ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан бир хил, умумий даражада тараққий этган.

“Неолит инқилоби” натижасида ўзлаштирувчи хўжалиқдан ишлаб чиқарувчи хўжалик турлари – деҳқончилик ва чорвачиликка ўтиш хўжалик-маданий типлар қиёфасини ўзгартириб, минтақада тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланишига замин яратилган.

Туркменистоннинг жануби-ғарбидаги Копетдоғ шимолий ёнбағирларида истиқомат қилган аҳоли гуруҳлари 8–7 минг йил аввал деҳқончилик ва хонаки чорвачилик билан шуғуллана бошлаганлар. Илк неолит даврида ўтроқ манзилгоҳлар ва гувалақдан қурилган бир хонали уй-жойлар пайдо бўлади (Жойтун, Чағалли, Чўпонтөпа). Дон қолдиқлари (арпа, буғдой) тошдан ишланган ўроқлар, пичоқлар ва ёрғучоқлар деҳқончилик кашф этилганлигидан далолат беради¹.

Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларида Калтаминор, Хисор, Устюрт, Сазағон, Марказий Фарғона маданиятлари ривожланган². Улар Жойтун маданиятидан нафақат хўжалик юритиш шакллари, уй-жойлар бунёд этиш усуллари, турмуш тарзи ва моддий маданияти билан фарқланади. Бу неолит даврида Ўрта Осиё қабилаларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти бир хил даражада бўлмаганлигидан гувоҳлик беради. Деҳқончиликни билмаган, асосан, овчилик ва балиқчилик билан шуғулланган жамоалар иқтисодий ва маданий жиҳатдан орқада қолган.

¹ Массон В.М. Поселение Джейтун (проблема становления производящей экономики) // МИА. № 180. – Л.: Наука, 1971.

² Холматов Н.У. Происхождение и судьба неолитических культур Средней Азии // Проблемы истории, археологии и этнологии Центральной Азии. – Тошкент, 2018. – С. 138-142

Неолит даври қабилалари орасида вужудга келган иқтисодий ва маданий ҳаётдаги нотекис ривожланиши жараёни энеолит – мистош даврида анча кучайиб борган. Шу боис минтақанинг турли географик вилоятларида ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари турлича тараққий этган.

Металлургия ривожини ва меҳнат қуролини ясаш услубини ўзгариши билан одамлар мис, қалай ва қўрғошин конларини кашф этадилар. Бронза даврида (мил.авв. III мингйилликнинг ўрталари – II мингйиллик) ўзлаштирилган ерлар ва яшаш ҳудудлар тобора кенгайиб борган. Аҳоли сонининг ўсиши, қабилаларнинг ўзлаштирилган ҳудудларда зич жойлашиши, доимо ўсиб бораётган хўжалик ва ҳунармандчилик эҳтиёжлари, табиий қазилма бойликлари – полиметаллар руда конлари, бўз ерлар, сув манбалари ва кенг яйловларни ўзлаштириш заруратини вужудга келтирган. Мазкур омиллар деҳқончилик ва урбанизация жараёнларининг ривожланиши ҳамда мил.авв. II мингйилликда яйловларда боқиладиган чорвачилик ажралиб, махсус хўжалик шаклига айланиши билан белгиланган. Шу тариқа Сирдарё, Амударё, Зарафшон, Мурғоб, Вахш ва Панж дарёлари бўйлаб, чўллар ва тоғ доvonларини кесиб ўтган янги ерларга кўчиш йўллари пайдо бўлган. Бу йўллар орқали ички ва ташқи миграциялар амалга оширилган, савдо-айирбошлаш ва маданий-иқтисодий алоқалар тараққий этиб, этномаданий жараёнлар рўй берган. Бу борада бронза даври этник географияси, унинг муҳим қисми этник ҳудудлар, аҳоли жойлашиши чегаралари, миграциялар ва этномаданий жараёнларнинг картографияси алоҳида долзарб мавзу бўлиб хизмат қилади.

1977 йили Марказий Осиёнинг этник муаммолари тарихига бағишланган халқаро симпозиумидаги кўриб чиқилган масалалари орасида минтақа халқларининг этногенезида мил.авв. II мингйиллик муҳим босқич бўлганлиги ва хусусан, шу даврда замонавий халқларнинг шаклланишига асос солинган деган фикр илк бор илгари

сурилган¹. Анжуман иштирокчилари маърузаларида ҳинд-эрон қабилаларининг ёйилиш масалалари, бронза асрида Андроново маданияти дашт чорвадорларнинг Марказий Осиёга миграцияси билан боғлиқ “орийлар муаммоси”нинг лингвистик (тилшунослик), археологик ва тарихий-маданий жиҳатлари кўриб чиқилган. Бошқа муқобил қарашларга кўра, ҳинд-эронийлар ватани Олд Осиёда жойлашган.

XX аср тарихшунослигида кўпчилик олимлар томонидан орийларнинг эроний тилли қабилаларига мансублик ҳолати эътироф этилган эди. XXI аср бошларида мавзуга доир баҳс-мунозараларида “орийлар муаммоси” лингвистика нуқтаи назаридан нафақат эроний тилли назарияси билан боғланди, шунингдек, янгича қарашларга кўра, Андроново маданияти вакиллари “прототурк” тилида сўзлашувчи қабилаларга айланди (юнонча “протос” атамаси “илк”, “биринчи” деб таржима қилинади, яъни прототурк тили – илк туркий тили сифатида изоҳланади). Мазкур баҳс-мунозарада бронза даври этник тарихининг бошқа масалаларига нисбатан тил муаммосини аниқлаш биров устунлик қилди.

Қадимий халқларнинг этногенези ва тарихи борасида хўжалик-маданий типларнинг шаклланиши, тарихий-маданий вилоятларнинг ривожланиши ҳамда Марказий Осиёнинг этник география ва картографияси масалаларини ўрганиш долзарб аҳамиятга эга. Минтақада намоён бўлган этник ва маданий жараёнларнинг хилма-хиллиги, кўп босқичли маданий интеграция сифатида туб жойли ва келгинди ўтроқ ҳамда кўчманчи қабила элатларнинг қоришиб кетишини инобатга олиш лозим. Маълумки, тўғри чизикли йўналишдаги таъсирсиз ривожланиш, ташқи оламдан узилган, ўзлари томонидан қулфлаб қўйилган чегараланган турмуш тарзи билан ажралиб турган жамоаларга хос бўлган.

¹ Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.). – М.: Наука, 1981. – С. 5.

Марказий Осиё географик жиҳатдан маданий алоқалар йўллари чорраҳасида жойлашиб, ўзаро таъсир ва турли маданиятлар учрашув жойи, мулоқот марказига айланган. Минтақанинг қадимги тарихида вужудга келган янги маданият кўринишлари, яъни янгиланиш жараёни, маҳаллий ва миграциялар натижасидаги анъаналарнинг ўзаро муносабатлари ва уйғунлиги ҳамда кенг миқёсдаги алоқалар белгилаб берган. Буларнинг барчаси этномаданий тараққиётнинг асосий омиллари бўлиб, унинг ҳаракатлантирувчи кучи вазифасини бажарган.

Мазкур китобда археологик ёдгорликларнинг географияси ва картографияси, хўжалик-маданий типларнинг ривожланиши масалаларига доир тадқиқотларнинг айрим натижалари ўз аксини топган. Китобнинг кириш ва хулоса қисми – А.Сагдуллаев, 1,2-банди – Ў.Абдуллаев, 3-банди – А.Сагдуллаев, А.Шайдуллаев, Ж.Тоғаев, 4-банди – А.Шайдуллаев, 5-банди – А.Сагдуллаев, Ж.Тоғаев, 6-банди – А.Шайдуллаев, 7-банди – Х.Матякубов томонидан ёзилди.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Тош даврида ҳудудларни ўзлаштириш жараёни ва хўжалик-маданий типлар.....	12
Илк зироатчи-чорвадорларнинг ҳудудий жойлашуви ва маданий-иқтисодий тараққиёти даражаси.....	25
Археологик ёдгорликларнинг географияси ва картографияси.....	35
Бақтрия ва “Харали” тарихий географиясига доир.....	52
Марказий Осиёда бронза даври миграциялари.....	63
Окс-Амударё цивилизациясининг пайдо бўлишида миграцияларнинг ўрни.....	71
Хоразм воҳаси қадимги миграциялар тизимида.....	95
Хулоса.....	107
Шартли қисқартмалар.....	109

ИЖОДИЙ ГУРУҲ ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТ

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич – академик, тарих фанлари доктори, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети “Археология” кафедраси профессори

Абдуллаев Ўткир Исмоилович – тарих фанлари номзоди, Урганч давлат университети “Тарих” кафедраси доценти

Матяқубов Хамдам Хамиджанович – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Урганч давлат университети “Ўзбекистон тарихи” кафедраси ўқитувчиси

Шайдуллаев Алишер Шапулатович – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети “Археология” кафедраси катта ўқитувчиси

Тоғаев Жасур Эркинович – Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети “Ўзбекистон тарихи” кафедраси ўқитувчиси